

zostały zajęte przez młodszą ludność pochodzenia pasterskiego, jak w Targanicach i w Choczni pod Wadowicami.

Obok współczesnej kultury społecznej ludu małopolskiego zajmował się Udziela także jej historią. Wśród paru przyczynków z tej dziedziny, opartych głównie na archiwaliach parafialnych i księgach sądowych, spotykamy też mały szkic o instytucji dożywocia i zasadach prawa spadkowego we wsi Jazowsku w XVIII w.¹⁴⁾ Parę szczegółów o znaczeniu społecznym zawiera nadto praca o Podhala-
nach przed trzystu laty¹⁵⁾.

Na tych uwagach wypada zamknąć przegląd prac Udzieli, które dotyczą kultury społecznej. Ogółem biorąc zjawiska społeczne tylko w niewielkim stopniu przykuwały jego uwagę. Odnosi się to nie tylko do kultury społecznej w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale też do społecznej strony takich zjawisk, jak literatury ludowej, jak wiejskiego i małomiasteczkowego przemysłu¹⁶⁾. Kilkadziesiąt lat konsekwentnej pracy etnograficznej, podsyconej trwałą miłością do wszystkiego, co było ze wsią związane, poświęcił Udziela głównie literackiej, wierzeniowej, artystycznej i technicznej twórczości ludu małopolskiego. Charakterystyczny to szczegół dla historii etnografii polskiej na przełomie XIX i XX w.

ADAM FISCHER

ZASŁUGI SEWERYNA UDZIELI NA POLU BADAŃ NAD KULTURĄ DUCHOWĄ

Z rozmaitych działów etnografii polskiej zajmowała Seweryna Udzielę szczególnie kultura duchowa. Brak artykułu o tym niestrudżonym pracowniku jako badaczu kultury duchowej ludu polskiego byłby więc w tomie „Ludu“ poświęconym Jego pamięci pewnym brakiem zasadniczym. Dlatego gdy nie udało się uzyskać Redakcji „Ludu“ artykułów na ten temat od autorów, którzyby szczególnie wiele mogli tu powiedzieć, choć w krótkim zarysie postaram się zobrazować działalność zasłużonego etnografa także i w tej dziedzinie.

Kultura duchowa została uwzględniona w bardzo szerokim zakresie w różnych monografiach etnograficznych S. Udzieli. W pracy pt. „Lud polski w powiecie ropczyckim“ (Kraków 1892, Odb. z XIV—XVI t. ZWAK. s. 322) znajdziemy legendy i opowieści, związane z rozmaitymi miejscowościami, przezwiska i przysłowia, przesady, czary, leki, wyobrażenia o przyrodzie, wiarę w duchy, gry i zabawy, pieśni i opowieści ludowe. W zarysie pt. „Krakowiacy“ (Kraków 1924) na str. 90 uwzględniono wierzenia i wiedzę, następnie świat nadzmysłowy, zamawiania chorób, opowiadania i pieśni (s. 104),

¹⁴⁾ *Dożywocie w Jazowsku w powiecie nowosądeckim w XVIII w.*, Lud VIII, 257—262.

¹⁵⁾ *Ziemia 1927*, XII, 467—471, 489—494.

¹⁶⁾ Jest charakterystyczne, że nawet w pracy specjalnej, poświęconej *Przemysłowi ludowemu* (Echo miast i wsi, Kraków 1934, nr 13—16) zaledwie parę uwag poświęca organizacyjnej stronie produkcji.

tańce i zabawy (s. 134), zagadki (s. 144), sztukę ludową (s. 147). Szkic pt. „Lud polski na Górnym Śląsku“ (Ziemia 1928, XIII, nr 15—16, s. 242—251) zawiera także uwagi o grach, zabawach i pieśniach ludowych. Artykuł pt. „Górale od Żywca“ (Wierchy II, 1924, s. 151—166) omawia moralność, lecznictwo, czarnoksiężników, złe duchy, planetnika, sposoby liczenia i mierzenia. Na uwagę zasługują też niektóre szczegóły w artykule pt. „Podhalanie przed trzystu laty“ (Ziemia XII 1927, 467—471, 489—494). Także w książce pt. „Ziemia łemkowska przed półwieczem“ (Lwów 1934) opisano wiarę w duchy, gusła oraz podano teksty opowiadań, pieśni i zagadek. Zapiski etnograficzne ze wsi Dwory koło Krakowa pt. „Dwory“ (Kraków 1925) na str. 18—26 podają przykłady lecznictwa ludowego, wierzeń w istoty świata nadzmysłowego jak np. chmurnik, topielec, południca, diabeł, oraz kilka opowieści ludowych. Notatki pt. „Ocieka“ (Lud XXIII 127—146) zawierają także wierzenia związane ze światem nadzmysłowym, jak np. gniotki, mamuny lub boginki, nadto rozmaite czary, zabobony, przesady, leki, listy wierszowane i opowiadania, oraz tekst szopki. Seweryn Udziela nie tylko ogłaszał własne materiały, ale był też wydawcą niektórych tek rękopiśmiennych Oskara Kolberga. Ogłosił najpierw Kolberga „Szląsk Górny“ (MAAE VIII 140—212) z wielu dawnymi pieśniami i opowieściami. Materiały Kolbergowskie wydane pt. „Tarnów-Rzeszów“ (MAAE XI 116—323) zawierają między innymi także pieśni, opowieści, drobną literaturę tradycyjną, oraz wiele szczegółów do wiary w duchy, do czarów, wróżb, wiary w sny, wyobrażeń o przyrodzie i lecznictwa ludowego.

Niektóre problemy z dziedziny kultury duchowej zajmowały Seweryna Udziela szczególnie, jak np. wiara ludu w duchy i istoty nadprzyrodzone. Na ten temat ogłaszał kwestionariusze, jak np. pt. „Opowieści o istotach nadprzyrodzonych“ (Lud XXI 236—7), a także w kwestionariuszu pt. „Świat zmarłych“ (Wieliczka 1899) umieścił szereg pytań dotyczących duszy błędzącej i wracającej na świat. Niezmienną wartość posiada praca Udziela pt. „Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły“ (Wisła XII 131—187, wierzenia związane z ciałami niebieskimi, zwierzęta, zwłaszcza wąż, ogień, woda, topielec, Wisła XII 409—437, boginka, przepołudnica, Wisła XII 585—614, chmurnik lub planetnik, wiatr, skarbnik, biała pani, bóstwa chtoniczne w postaci zwierzęcej, Wisła XIII 14—29, 65—88, 193—222, czart, oraz odb. Warszawa 1900, s. 54, różne odmiany wierzeń o czartach, Wisła XIV 1—12, 132—144, 253—272, 399—411, 713—724, oraz odb. Warszawa 1901, s. 70, wielkoludy, czarownice, czarownicy, zmora, choroby, jak np. gościec, kołtun, powietrze). Także w pracy pt. „Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji“ (MAAE VI 1—123 oraz odb. Kraków 1901) zajmują niestrudzonego pracownika nie tylko nazwy miejscowe, ale także związane z nimi wyjaśnienia ludowe, oraz łączące się z tymi miejscowościami opowieści o boginkach, diable, czarownicach, duszach pokutujących, strachach, błędnych światłkach, skarbach ukrytych. Z aktów sądowych wydobyl Udziela ciekawe szczegóły pt. „Z aktów i rozpraw sądowych“ (Lud X 214—216, 444—5) i dał przy-

czynki do wierzeń w czary, wilkołaki i opętania przez czarta. W kronice z Milówki w pow. żywieckim („Z kronik kościelnych I. Kronika w Milówce“. Lud XXI 153—159) znalazł ciekawe przyczynki do dawnej wiary w strzygonie, w dusze odprawiające nabożeństwa w noc zaduszną, w rozganianie chmur dzwonieniem itd. Praca pt. „Wisła w folklorze“ (Monografia Wisły XIV. Warszawa 1920) zawiera wierzenia w topielca na obszarach nadwiślańskich, rozmaite opowieści i pieśni ludowe o Wiśle, oraz różne szczegóły z kultury duchowej flisaków. W zapiskach ze wsi Stare Bystre koło Nowego Targu pt. „Kilka zapisków ze Starego Bystrego“ (Lud XI 76—81) nie brak też wzmianki o planetniku.

Wierzenia związane z czarownicami podano w notatce pt. „Czarownica z Sieprawia w pow. wielickim“ (Lud XI 192—4) a cudowne działanie ziół święconych w Kętach opisano w zapisce pt. „Przesady o mleczności krów“ (Lud IV 81—2). Rozmaite przyczynki do wróżb można znaleźć w artykułach pt. „Wigilia św. Andrzeja“ (Orli Lot IV 146—7) oraz „Sen i loterya“ (Lud X 452). Religijność ludu polskiego była przedmiotem rozprawki pt. „Religja i modlitwa u ludu ropczyckiego“ (Wisła III 592—601), przy czym zwrócono uwagę na zamiłowania ludu w barwnych, uroczystych nabożeństwach, przekręcanie dogmatów kościelnych, teksty modlitw ludowych tak ogólnych jak skierowanych do niektórych świętych, jak np. do św. Macieja, św. Heleny, św. Barbary, św. Doroty, św. Mikołaja. Artykuł pt. „Miejsce Święte w puszczy augustowskiej“ (Orli Lot XIII 19—22) opisuje grupę drewnianych krzyży, do której odbywa się pielgrzymki w dzień św. Jana Chrzciciela.

W dorobku naukowym Seweryna Udzieli nie brak także materiałów do wiedzy ludowej. Szkic pt. „Cholera w pojęciach ludu ziemi sądeckiej“ (MAAE I 1—4) podał opowieść z Siekierzyna, w pow. Grybów o cholery, przedstawionej w postaci wysokiej, chudej kobiety, a nadto opowiadania o tej chorobie, o środkach zapobiegawczych z nią związanych, o wywożeniu jej za granicę wsi itd. Na podstawie protokołu ksiąg miejskich w Ciężkowicach pow. Grybów podał Udziela oborywanie ochronne granic parafii Ciężkowice parą bliźniaków chłopców i parą wołów bliźniaków wykonane w r. 1810 („Oborywanie przeciw zarazie“, Wisła VI 734—6). Rozprawka pt. „Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego“ (Lud XXX 36—75) zawiera wiele materiałów do własności leczniczych 149 roślin, stosowanych przez lud krakowski tak dla ludzi jak zwierząt. Przeróżne typy zabawek roślinnych na obszarze województwa krakowskiego opisał Udziela pt. „Zabawki z roślin“ (Lud XXVIII 58—70). Sposoby leczenia zwierząt domowych (konie, bydło, trzoda chlewna) podano w artykule pt. „Materiały do polskiej weterynaryi ludowej I Powiat gorlicki i grybowski“ (Przegląd Weterynaryj 1900, nr 12 oraz odb. Lwów 1900, s. 7). W rozprawce pt. „Pies w przysłowiaach polskich i zwrotach mowy“ (Odb. z „Opiekuna Zwierząt“ Kraków 1887, s. 11) zebrano 143 przysłowia i powiedzenia o psie, niekiedy z wyjaśnieniem genezy tych zwrotów przysłowiowych. Notatka pt. „Odmiany wilków“ (Lud X 452) podaje zapatrywania ludu wielickiego na cztery

rodzaje wilków, a artykuł pt. „Mowa ptaków“ (Kuryer liter. naukowy, Kraków 1925, nr 49) daje ludowe wyjaśnienie ptasich głosów.

W dziale kultury duchowej szczególnie zajmowały Seweryna Udziela opowieści ludowe. W artykule pt. „O potrzebie zestawienia i uporządkowania opowiadań ludowych“ (Lud XI 389—393) już w r. 1905 domagał się wydania księgi opowiadań, któraby zawierała nie tylko zasadnicze wątki, ale także dokładny indeks, wedle którego możnaby się łatwo zorientować w tak bogatym materiale. Prócz tych rozważań teoretycznych ogłosił Udziela wiele tekstów podanych przez siebie zebranych. Materiały pt. „Opowiadania ludowe ze Starego Sącza“ (Wisła VIII 227—236, 435—443, 521—541, IX 100—103, X 1—11) zawierają następujące opowieści: 1. Droga do bogactwa. 2. „Nie bój się Jan“. 3. W piekle na służbie. 4. Trzy rady. 5. Szczęście. 6. O dwunastu królewiczach. 7. Cudowny woreczek, trąbka i pasek. 8. O kocie. 9. Kto ślubuje Panu Bogu, ten powinien dotrzymać ślubu. 10. Legendy o św. Kunegundzie. 11. Wielki dzwon u fary w Starym Sączu. 12. Grzyby. 13. Pokuta. 14. Złodzieje. 15. Mądra królowna. W rozprawce pt. „O miastach zapadłych, kościołach i karczmach“ (Lud V 220—235) podał Udziela z różnych okolic Ziemi krakowskiej piętnaście opowieści o zapadłych kościołach i karczmach, na których miejscu powstają głębokie stawy. Udziela nie poprzestał na podaniu samych tekstów, ale zwrócił uwagę także na możliwą genezę tych opowieści tak w rzeczywistych wydarzeniach, jak w literaturze kościelnej, w Piśmie Świętym i kazaniach. Wśród „Bajek i opowiadań ludu krakowskiego“ (Lud IV 80—83) znajduje się podanie o wędrowce po śmierci złego właściciela Grójca, Pana Chwaliboga, powiastka o diable poturbowanym przez niedźwiedzia, anegdotka o szewcach pijących w poniedziałek. Popularno-dydaktyczny charakter miały opracowania pt. „Dwanaście legend i podań z pod Krakowa“ (Lwów 1899, s. 46), oraz „Kraków w podaniach i legendach“ (Kraków 1933, s. 72). Na zaznaczenie zasługują także „Legendy o św. Stanisławie Szczepanowskim“ (Kuryer literacko-naukowy, Kraków 1926, nr 19), a nawet autobiograficzne „Wesołe opowiadania wesołego chłopca“ (Orli Lot XV, 3, 22, 37, 58, 71, 97, XVIII 25). Szkic pt. „Tyniec pod względem topograficzno-etnograficznym“ (Wieliczka 1897, s. 17) zawiera wielką ilość podań lokalnych, objaśniających na podstawie etymologii ludowej powstanie niektórych nazw. Wydawnictwo pt. Z podań i dziejów ziemi bieckiej“ (Tarnów 1899, s. 30, oraz Kraków 1926, s. 26) podaje opowieści o założeniu miejscowości Biecza, Sietnicy i Ciężkowic. O Ciężkowicach pisał Udziela także w „Orlim Locie“ XII, s. 122. Pewne tradycje historyczne uwzględniała również praca pt. „Wspomnienia z przeszłości Ropczyc“, Tarnów 1888, s. 83. Nadto należy wymienić drobne przyczynki pt. „Dwie bajki ze Sławkowa w Królestwie Polskiem“ (Lud IX 178—183) oraz „Jaskinia w Bukowcu“ (Orli Lot IV 134—137). Wesołe powiastki ludowe podano w notatkach pt. „Z humoru ludowego“ (Kuryer literacko-naukowy, Kraków 1925, nr 46, o góralach) i „Powołanie“ (Lud X 221).

Pieśń i poezja ludowa były także przedmiotem zainte-

resowań Seweryna Udzieli. W kwestionariuszu o sobótce pt. „Sobótka“ (Orli Lot III 90—91) znajdziemy nawoływanie do zbierania pieśni sobótkowych. W artykule pt. „Poezya na wsi“ (Lud X 39—49) podano przykłady rymowanych listów ludowych, powinszowań i utworów satyrycznych. Polską hagadę („Hagada“, Lud IV 290—299) z pod Wieliczki i Mogilan zestawił Udziela z tekstami żydowskimi i niemieckimi. Zapiska pt. „Czy jest prawda na świecie?“ (Lud VIII 168—170) dała przyczynek do wpływu druków jarmarcznych na ludowe tradycje.

Z rozważań na temat widowisk ludowych należy podkreślić artykuły pt. „Szopki w kościołach orawskich“ (Ziemia XVI 174—6) oraz „Szopki“ (Kuryer literacko-naukowy, Kraków 1926, nr 52). Udziela zajmowały także gry dziecięce, jak tego dowodzą „Mętowania dzieci wielickich“ (Wisła XV 395) zawierające 10 mętowań wielickich, oraz szkic pt. „W anioły i djobły“, zabawa dzieci wielickich (Wisła XIV 492—498) polemizujący słusznie z poglądami p. Młynka na gry dzieci wielickich.

Wreszcie bardzo żywo interesował się Udziela sztuką ludową i z tego raczej estetycznego punktu widzenia oceniał również niektóre zjawiska w dziedzinie kultury technicznej. Wyrazem tych zainteresowań był szkic pt. „Poczucie piękna u ludu ropczyckiego“ (Wisła III 19—24), w którym autor usiłował określić ideał piękna, o ile on się wyraża w chacie, w izbie, w odzieży, w śpiewie i muzyce. Taki charakter ma też rozprawka pt. „Artyzm wiejski w Ziemi sądeckiej“ (Lud słowiański I B. 92—B. 100) omawiająca ogólnie zdobnictwo ludowe w Sądecczyźnie i używane tam najczęściej zdobinki, jak serce, topolki, ogóreczki, rapki czyli nóżki ptasie. Zbliżone problemy rozważa artykuł pt. „Polski lud — polska sztuka zdobnicza“ (Ilustracja Polska 1901, nr 9). Szczególnie wiele studiów poświęcił Udziela haftom krakowskim. Więc najpierw pt. „Wzory ludowego haftu białego“ (Lud V 265—6 oraz 4 tablice, a dalsze 4 tablice w Ludzie VI) ogłosił hafty z Tyńca, Sierakowa, Branic, Luboczy i Bukowa. Następnie pt. „Hafty ludu krakowskiego“ (Kraków 1906, 24 tablic) wydał wzory haftów zwłaszcza na rogach chustek, ale także na koszulach, spodnicach, kaftanikach i fartuszkach, przeważnie z końca XIX w., choć nie brakło też wzorów starych jeszcze z roku 1840. Wreszcie w formie bardzo starannej ukazały się hafty krakowskie pt. „Polskie hafty ludowe, Cz. I. Krakowskie hafty białe“ (Lwów 1930). Wydawnictwo ma cele praktyczne, dlatego podaje różne ściegi i dziergania, oraz tablice konturowe, ale wzornik zestawiony z ludowych haftów krakowskich, wykonywanych w okolicy Krakowa, posiada także znaczenie dla etnografa. Przedmowa do tego wydawnictwa jest bardzo charakterystyczna dla Udzieli, który nie wnika w technikę tych haftów, ale entuzjazmuje się nimi jako zjawiskiem piękna w następujących słowach: „Dusza polska na skrzydłach orlich rwała się zawsze ku słońcu, szukała z utęsknieniem piękna. Polak czy to pan czy chłop, kochał i śpiew i muzykę, kochał się w pięknych strojach, lubił się otaczać sprzętami pięknymi, zdołił dworek i chatę... Do ozdoby odzienia używano u nas od wieków

haftu... Ileż tu piękna w tych naszych polskich haftach? Jak wdzięcznie, jak oryginalnie, a jak artystycznie oddano tu całą piękność naszych kwiatów polnych... Takim studium z zakresu etnografii stosowanej były też „Hafty kurpiowskie“ (Kraków 1936. X tablic barwnych) z przedmową o technice haftu kurpiowskiego. Równie piękną publikacją były „Wycinanki ludu polskiego łowickie i kurpiowskie“ (Kraków 1925, XIV tablic wielobarwnych). W rozprawce pt. „Piski w mieście Ropczycach i w okolicy“ (Tarnów 1888, s. 12) omówił Udziela główne ornamenty na pisankach, takie jak gwiazdy, palmy czy różgi, drabinki, łańcuszki, linie spiralne itd. Z zakresu ceramiki zasługuje na podkreślenie artykuł pt. „Gliniane kropielniczki ludowe“ (Przemysł-Rzemiosło-Sztuka 1924, zesz. 2, s. 25—27) oraz „Historja garncarstwa w Polsce. Garncarze w Bieczu“ (Przemysł-Rzemiosło-Sztuka 1924, zesz. 2, s. 28—9). Zagadnienia zdobnictwa ludowego znalazły także pewne uwzględnienie w artykułach „Kuśnierstwo w Starym Sączu“ (Przemysł-Rzemiosło-Sztuka 1923, zesz. 1—2, s. 15—18) i „Wyrób sprzętów ludowych w Skawinie pod Krakowem“ (Przemysł-Rzemiosło-Sztuka 1924, zesz. 1, s. 10—22). Można by także wymienić: „Przemysł drzewny w Koszarawie pow. żywiecki“ (Przemysł i Rzemiosło, 1921, s. 79—82) oraz „Węlniane wyroby drutowe w Tyńcu pod Krakowem“ (Przemysł-Rzemiosło-Sztuka, 1922, s. 18—19). Wreszcie ogłosił Udziela kwestionariusz pt. „Opis kapliczek“ (Orli Lot IV 148—149, powtórzony Orli Lot XI, 16), w którym zgodnie ze swymi zainteresowaniami zwrócił szczególną uwagę na stronę estetyczną i wierziową tego zagadnienia.

W takich ogólnych liniach dałaby się zawrzeć działalność Seweryna Udziela jako badacza kultury duchowej ludu polskiego. Nie ulega wątpliwości, że w tym zarysie niejedynemu artykuł Udziela mógł ulec przeoczeniu, gdyż była to twórczość bardzo bogata i bardzo rozrzucona po różnych wydawnictwach. Ale już powyżej omówiony materiał wystarcza, aby dać charakterystykę Udziela jako pracownika naukowego także na tym polu etnografii.

W swych usiłowaniach badawczych walczył z bardzo wielkimi trudnościami, gdyż nie tylko osobiste warunki życiowe utrudniały pracę. W ciężkim własnym trudzie musiał pokonywać wszelkie opory, sam sobie wytwarzać metody zbierackie. Niewątpliwie mogło to i musiało oddziaływać nieraz ujemnie, ale tym bardziej należy podziwiać, że wyniki tego samouctwa są tak dodatnie. Nie pozostawił bowiem wprawdzie jakichś grubotomowych wszechstronnych opracowań, jedynie niezliczoną ilość przyczynków z różnych działów etnografii, ale przyczynków podawanych rzetelnie, uczciwie, tak że na tych materiałach można polegać. Nigdy bowiem nie szukał jakiegos taniego efekciarstwa w swych pracach, nie wyszukiwał w terenie wiadomości dostosowanych do pewnych apriorycznych założeń, ale z wielką sumiennością wiernie odtwarzał, co widział i słyszał. Dlatego też prace Seweryna Udziela zachowają na zawsze trwałą wartość jako bardzo obiektywne zdjęcia etnograficzne ludu małopolskiego z końca XIX wieku.